

УДК 821.161.2-3.09:82.02(477.42)
DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.4/38>

Осьмак Н. Д.

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Урись Т. Ю.

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧОЇ ФОКАЛІЗАЦІЇ У ТВОРЧОСТІ ПЕРЕДСТАВНИКІВ «ЖИТОМИРСЬКОЇ ПРОЗОВОЇ ШКОЛИ»

Стаття присвячена дослідженню особливостей дитячої фокалізації у творчості представників «житомирської прозової школи», зокрема В. Даниленка та Г. Шкляра, а також підкреслена самобутність творчої манери кожного автора. Теоретичні аспекти щодо особливостей фокалізації в літературному творі висвітлені в працях українських і зарубіжних учених із наратології (Г. Леценко, Ж. Жанетта, Ш. Ріммон-Кенан, Т. Ткачука). Це поняття дає змогу літературознавцям проаналізувати художній текст із позиції «хто бачить», а не того, «хто розповідає». Особливого значення такий підхід набуває в руслі розвитку постмодерністських тенденцій у сучасній українській літературі. Фокалізація яскраво репрезентована в літературних творах, де головними або другорядними персонажами є діти. У процесі дослідження зосереджено увагу лише на малій прозі, оскільки невеликий за обсягом літературний твір зобов'язує автора виразно й сконцентровано презентувати персонажів, майстерно скомпонувати сюжет для висвітлення порушеної проблеми в необхідному ракурсі. В. Даниленко в оповіданнях широко застосовує прийом дитячої фокалізації для створення гротескно-сатиричного ефекту, відображення особливостей дитячого світогляду, з метою репрезентації мотиву родинної любові, взаємозв'язку поколінь, атмосфери певного історико-географічного регіону. Г. Шкляр у малій прозі застосовує прийом дитячої фокалізації за певною схемою: для відображення трагічної і тяжкої долі дитини в повоєнний період наратором є дорослий, який, занурившись у часи свого дитинства, висвітлює порушені проблеми з акцентом на дитячих образах і сприйнятті ними ситуації. Дитяча присутність як функціональний засіб одивнення та відтворення певної атмосфери часу чи регіону – спільний елемент прози обох авторів, проте у В. Даниленка спостерігаємо ширший спектр нараторів і різновидів дитячої фокалізації.

Ключові слова: фокалізація, нарація, житомирська прозова школа, В. Даниленко, Г. Шкляр.

Постановка проблеми. Одним із відносно нових і популярних напрямів розвитку сучасної літературознавчої науки є когнітивна наратологія, котра розвивається на межі філології, філософії та психології й передбачає «опис наративних структур у взаємозв'язку з когнітивними структурами людської свідомості, що відображає навколишній світ у вигляді ментальних репрезентацій» [5]. Когнітивна наратологія ґрунтується на положеннях структуралізму й постструктуралізму, а також семіотики, феноменології й рецептивної естетики. На сьогодні дослідження в цій галузі ускладнені плутаниною в термінологічному апараті, відсутністю чітких дефініцій і класифікацій основних категорій наратології. До таких понять зокрема належать нарація й фокалізація, між якими дослідники не завжди проводять чітку межу.

У цьому контексті варто зазначити, що поняття «фокалізація» було введено до наукового обігу

французьким ученим Ж. Женеттом [11] у 1972 році й до сьогодні воно застосовується в наратології у значенні «перспективи, з якої представляються наратовані ситуації й події, перцептивної чи концептуальної позиції, з якої вони передаються» [7, с. 147]. Відповідно, між поняттями фокалізація і нарація є суттєві відмінності, оскільки фокалізація дає змогу літературознавцям проаналізувати художній текст із позиції «хто бачить», а не того, «хто розповідає». Це дає змогу виявити у творі персонажа «присутнього неповною присутністю». Особливого значення такий підхід набуває в руслі розвитку постмодерністських тенденцій у сучасній українській літературі, коли автори вдаються до гри з читачем і текстом, використовують інтертекстуальні зв'язки, а сюжет втрачає своє традиційне значення. Фокалізація яскраво репрезентована в літературних творах, де головними або другорядними персонажами є діти. Для аналізу

особливостей використання прийому фокалізації в сучасній українській літературі звернемося до малої прози представників «житомирської прозової школи», зокрема Геннадія Шкляра і Володимира Даниленка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти щодо особливостей фокалізації в літературному творі висвітлені в працях українських і зарубіжних учених із наратології (Г. Лещенко, Ж. Жанетта, Ш. Ріммон-Кенан, Т. Ткачука). Концептуальні засади творчості представників «житомирської прозової школи» загалом аналізували П. Білоус, В. Даниленко, О. Юрчук. У процесі дослідження особливостей дитячої фокалізації у творчості В. Даниленка звертаємося до наукового доробку О. Вещикової (особливості нарації, інтертекстуальних та інтермедіальних зв'язків), Н. Яблонської й М. Лаврусенко (спроби прочитання прози митця з позицій сучасних літературознавчих мерологій, у контексті сучасного літературного процесу), а також О. Федосій (жанрові й стильові модифікації малої прози митця). Творчий доробок Г. Шкляра й досі залишається на маргінесі літературознавчих досліджень.

Порівняльно-зіставний аналіз малої прози В. Даниленка і Г. Шкляра в контексті особливостей застосування ними прийому дитячої фокалізації розширить уявлення про творчість «житомирської прозової школи» загалом, а також підкреслить самотність творчої манери кожного автора зокрема.

Мета статті – проаналізувати особливості дитячої фокалізації у творчості представників «житомирської прозової школи» на матеріалі оповідань Г. Шкляра («Фосфорична Мері», «Екіпаж», «Дівчинка з калепним») і В. Даниленка («Місто Тіровиван», «Хлопчик з курячими ніжками», «Грози над Туровцем», «Крик гриба», «Ноги поліського злодія»).

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в науковому дискурсі спостережено кілька спроб класифікацій фокалізації, зокрема Ж. Женетт [11] визначив три різновиди: «нульова фокалізація» (zero focalization), яка характеризується тим, що оповідь ведеться всеобізнаним наратором; «зовнішня фокалізація» (external focalization) представлена об'єктивним оповідачем; «внутрішня фокалізація» (inner focalization) репрезентована нарацією від персонажа [11, с. 111]. Він наголошує, що внутрішня фокалізація передбачає упередженість й обмеженість, такий фокалізатор повідомляє більше інформації про себе, ніж про локалізоване [11, с. 148]. Відповідно, є різні типи внутрішньої фокалізації: а) фіксо-

вана – переважає висвітлення особистої позиції одного персонажа впродовж усієї оповіді; б) змінна – спостерігаємо перетин кількох фокусів, що створює в тексті динаміку й актуалізує сенси; в) множинна – певна подія в тексті згадується кілька разів із позицій різних персонажів. Загалом він наголошує, що фокалізація – це інструмент у наративній структурі тексту, який слугує для моделювання його смислів [11, с. 148].

Дослідниця теорії оповіді Ш. Ріммон-Кенан визначила й проаналізувала три основні типи «фокалізації», які представлені в її наукових працях як «грань» («facet»): «перцептивна грань» (perceptual facet), «психологічна грань» (psychological facet), «ідеологічна грань» (ideological facet) [12, с. 116]. Ці різновиди відображають різні аспекти функціонування персонажа в художньому світі літературного твору: сприйняття ним подій та інших героїв; почуття й емоції, пов'язані з пережитими подіями; моральні норми й ціннісно-світоглядні орієнтири, притаманні герою.

Аналізуючи твори сучасних українських і зарубіжних письменників, Б. Ніколаєв визначає такі типи дитячої фокалізації в літературному тексті: а) фокалізація невербалізованого, але оціночного характеру; б) представлена імпліцитно, як «слід» (тобто переважно в самому існуванні дітей, у їхній поведінці, що зумовлює вчинки дорослих); в) фокалізатором виступає наратор-свідок, він ніби репресує головного персонажа, вводить лише сліди того, що обумовлює його поведінку; г) наратор і фокалізатор збігаються, це – дитина. Дослідник наголошує, що в оповіданнях, де головними або другорядними персонажами є діти, вони переважно не розповідають про себе: про них дізнаємося від наратора, який інколи імітує дитячу оповідь [6], відповідно, постає необхідність цілеспрямованого дослідження позиції дитини в літературному творі, її ролі в реалізації художньо-ідейного задуму.

У процесі дослідження зосередимо увагу лише на малій прозі представників «житомирської прозової школи», оскільки невеликий за обсягом літературний твір зобов'язує автора виразно й сконцентровано презентувати персонажів, майстерно скомпонувати сюжет для висвітлення порушеної проблеми в необхідному ракурсі. З цією метою до прийому дитячої фокалізації звертається В. Даниленко, письменник, літературознавець, упорядник низки антологій сучасної прози.

Зокрема, перша збірка його прози «Місто Тіровиван» (2001) починається з однойменного оповідання. Рушієм сюжету є діалог двох спів-

розмовників – дитини, іронічно-шанобливо поіменованої «Ліля Василівна», дівчинки, яка ще не вміє самостійно підтягти штани, і Цициповича – квартиранта, на якого бабуся залишає свою онуку, поета, що змушений працювати сторожем, якого врешті-решт забирають представники органів державної безпеки («двоє чоловіків у мокрих плащах і капелюхах, які трималися з нахабною коректністю» [2]), як пояснює дівчинці бабуся, «щоб не був такий хитрий» [2].

В оповіданні «Місто Тіровиван» зображено радянську дійсність, очевидно, 70-х років ХХ століття, періоду переслідування дисидентів, часу доносів і активної роботи органів державної безпеки, коли в суспільстві панувала гнітюча атмосфера страху й недовіри. Про це свідчить не лише розв'язка оповідання, а й іронічні коментарі головних персонажів, наприклад: «це вам не засідання політбюро» (Циципович про довге сидіння дівчинки на горщику), «при тобі тільки «Новый мир» і дуля в кишені» (дівчинка про Цициповича, посилаючись на слова бабусі), «... пора на бабу писати доноса. Он скільки павуків розвела», «... а це правда, що ти трошки жидок?» (Ліля Василівна) [2].

Отже, в оповіданні В. Даниленко вдається до прийому дитячої фокалізації для того, щоб відобразити радянську дійсність у гротескній формі шляхом створення комічного ефекту від спілкування героїв і інтерпретації ними певних подій і явищ (Ліля Василівна вчить Цициповича, як треба мастити черевики гуталіном, відповідно, читач розуміє, що чоловік-інтелігент був відірваний від реального життя й раніше сам собі черевики не чистив; Циципович в алегоричній формі розказує дівчинці про вибори; Ліля Василівна обіцяє вийти за нього заміж, бо «баба каже, що тебе вже ніякий чорт не вженить, а мене ніякий чорт не візьме» [2, с. 11]). Наголосимо, що дитина у творі є одним із головних персонажів, займає активну позицію, веде діалог, є виразником авторської концепції, проте не є наратором, її образ забезпечує ефект «здивування» у розповіді.

В оповіданнях, що увійшли до збірки «Грози над Туровцем», В. Даниленко застосовує прийом дитячої фокалізації, проте з іншою метою – щоб відтворити особливості народного світогляду мешканців певного регіону – Північного Лівобережжя. Наприклад, в оповіданні «Ноги поліського злодія» онук, розмовляючи з дідом Денисом, запитує, чого його називають поліщуком. І отримує таку відповідь: «Бо я з полещуков», – заплямав дід і витер носовичком мокру від поту лисину. «А баба?». «От пранцоватий хлопчак», – захрум-

котів огірком дід. – Як я – полещук, до й баба твоя полещучка». «А я?...». «Да якій із тебе полещук, як ти по-кніжному балакаєш?...». «А батько?». «Да й батько твій уже не полещук» [4, с. 343]. Відповідно, через сприймання дитиною певних подій, взаємин між членами родини й односельцями В. Даниленко прагне надати описуваним ситуаціям ефекту ширості, наївності, а також реалістичності й регіональної атмосферності.

Окрім того, образ дитини до творів письменник вводить для репрезентації мотиву родинної любові, взаємозв'язку поколінь, трансляції народної мудрості від дідусів і бабусь до онуків. Наприклад, в оповіданні «Крик гриба» онук стежить за власним дідом, який вночі пішов до лісу по гриби, й розповідає про власні враження. У реалізації мистецького задуму важливу роль відіграє діалог онука з дідом про гриби і світосприйняття старим чоловіком лісу і світу загалом, а також родинну історію про одруження діда й баби Марини. Аналогічний підхід до моделювання художнього світу спостережено в оповіданні «Ноги поліського злодія», де онук-оповідач іде житнім полем до діда Дениса, несучи йому обід, приготовлений бабусею, а потім слухає бувальщини з історії рідного краю. В оповіданні «Грози над Туровцем» баба Марина, маючи надприродні здібності, карає односельців за наклеп на онука, забираючи в баняк хмари, наводячи дощ, що йтиме в Туровці впродовж кількох тижнів. Через діалоги бабусі й онука розкривається світогляд жінки з надприродними здібностями, берегині роду. Вона зізнається в любові хлопчику («А ви мене любите?» – «Больше, чем себе» [4, с. 358]), а він робить висновок, що найбільше у світі любить свою сім'ю. Зазначені оповідання поєднані спільними образами й мотивами, а хлопчик-онука не має імені, він є водночас і героєм, і наратором, через його світосприйняття й діалоги з представниками старшого покоління автор розкриває світогляд поліщуків.

В оповіданні В. Даниленка «Хлопчик з курячими ніжками» описана подія з життя десятирічного Юрка крізь призму його світогляду. На власному горіщі він бачить маленького хлопчика з курячими ніжками – домовика, а потім спостерігає перетворення сусідчиного півня на чоловіка, який, за чутками, є її померлим чоловіком, душа якого вселилася у птаха. На очах Юрка зла сусідка разом із півнем вигнали хлопчика з курячими ніжками з рідної домівки. Усі спроби баби повернути домовика були невдалими, після чого вона помирає, а з батьком трапляються неприємності, через які родина змушена виїхати в інше місто. Варто

зазначити, що наратор у цьому оповіданні веде розповідь від третьої особи, він, на думку О. Вещикової, «постулює причинно-наслідковий зв'язок різних подій, характерний для містицизму, проте всі ці події тлумачаться головним персонажем – дитиною, читач може сприймати все описане як дитяче фантазування, а неприємності – як збіг обставин» [1]. Тобто В. Даниленко через особливості дитячого сприйняття ситуації пропонує альтернативний погляд на події, який відображає народний світогляд, а також забезпечує одивнення розповіді.

Отже, в оповіданнях письменник широко застосовує прийом дитячої фокалізації подекуди для створення гротескно-сатиричного ефекту, інколи для відображення особливостей дитячого світогляду, з метою репрезентації мотиву рідної любові, взаємозв'язку поколінь, атмосфери певного історико-географічного регіону.

До такого прийому звертається й Г. Шкляр у оповіданні «Фосфорична Мері», дія якого відбувається в українському містечку в перше десятиліття після Другої світової війни. Наратором виступає дорослий, котрий у дитинстві мав прізвисько Папа. Основним змістом його оповіді є представлення Павки на прізвисько Чіта, який вчиться в шостому класі, йому приблизно 11–12 років. Хлопчик має великий горб, а тому розуміє, що він ніколи не буде ні трактористом, ні шофером, що його не візьмуть до армії.

Для тогочасних дітей єдиним задоволенням були походи в кіно, де широкою популярністю користувались американські фільми. Щоб мати гроші на квитки, хлопці крадуть цукрові буряки з вантажівок і перепродують їх самогонниці. Незважаючи на свій горб, Чіта умів вправно вилазити на борт вантажівки, скидати на дорогу буряки, а потім зістрибувати з неї. Одного разу шофер їх помітив та жорстоко побив Чіту. Внаслідок побоїв хлопчина тяжко хворіє, передчуває ймовірну смерть, готується спокійно її зустріти. Як зазначає Б. Ніколаєв, в оповіданні наратор виступає в ролі фокалізатора, з одного боку, начебто віддаючи данину пам'яті померлого Чіти, з іншого – ніби експлуатує його образ для одивнення розповіді [8].

В оповіданні «Екіпаж» Г. Шкляр описує повенне дитинство, трагічну долю дітей. Сюжет розгортається довкола бійок хлопчачих ватаг за танк («тридцять четвірку») і формування танкового екіпажу. Увага наратора не сфокусована на комусь одному з ватаги: у контексті формування танкового екіпажу оповідач характеризує особливості родини, характеру, поведінки кожного із друзів, зокрема згадує і про власні дитячі мрії і вподобання.

Якщо в оповіданні «Фосфорична Мері» фокус спрямований на образ Чіти, то в «Екіпажі» спостерігаємо всеохопленість і водночас розпорошення уваги наратора на різних об'єктах: описуються хлопчачі ватаги, одна з яких представлена більш виразно, та характеризуються хлопчики з різною долею і власним характером.

В оповіданні «Дівчинка з калепним» наратором є дорослий, який згадує епізод зі свого повенного дитинства, коли разом з хлопчиками продавав на базарі криничну воду, а виручені кошти віддавав старшим хлопцям. Увага оповідача зосереджена на хлопчачому гурті. Він описує атмосферу самого базару, де збиралися калепні (каліки, колишні військові, що повернулися після Другої світової війни), селяни, міський люмпен, а також місце хлопчачої ватаги в цьому середовищі. Далі він представляє читачам Марисю, дівчинку років тринадцяти, яка є поводитирем калепного (сліпого каліки, що заробляє грою на гармоні на ярмарках) вже понад рік. «Дивлячись на дівчинку, кожен, хай би який миршавенький, слабосилий не був, волів захистити її невідь від чого, кожен здавався собі могутнім і відважним. Це сталося й з нами» [10, с. 312]. Хлопці взяли опіку над Марисею й калепним, вони намагалися її розважити й допомогти матеріально. Розчарування та кінець дружби настали після того, як Марися викупила закладену калепним гармонь у Моні Файбера своїм тілом. Хлопці не пробачили їй цього, і дівчинка з калепним змушені були залишити містечко. В оповіданні фокалізація представлена двома полюсами (хлопчача ватага й Марися), які перебувають в діалектичній єдності.

Отже, в оповіданнях Г. Шкляра прийом дитячої фокалізації використано за певною схемою: для відображення трагічної і тяжкої долі дитини в повенний період наратором є дорослий, який, занурившись у часи свого дитинства, висвітлює порушені проблеми з акцентом на дитячих образах і сприйнятті ними ситуації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У малій прозі представників «житомирської прозової школи» оповідачем є дитина як своєрідна стратегія ведення нарації у творі. Дитяча присутність як функціональний засіб одивнення та відтворення певної атмосфери часу чи регіону – спільний елемент прози В. Даниленка і Г. Шкляра, але в оповіданнях Г. Шкляра наратором є дорослий, який через звернення до власних дитячих років висвітлює проблему повенного дитинства і трагічної дитячої долі, а у творах В. Даниленка спостерігаємо ширший спектр нараторів і різновидів дитячої фокалізації.

Перспективи подальших досліджень полягають у порівняльно-зіставних студіях за рахунок залучення творів інших представників «житомирської прозової школи».

Список літератури:

1. Вещикова О. Наративні стратегії містичного у художньому творі (на матеріалі прози В. Шевчука, Г. Пагутяк, В. Даниленка) : дис. канд. філ. наук : 10.01.06 / Чорномор. нац. ун-т ім. П. Могили, Миколаїв, 2017. 218 с.
2. Даниленко В. Місто Тіровиван. Львів: Кальварія. 2001. 266 с.
3. Даниленко В. Хлопчик з курячими ніжками. Даниленко В. Сон із дзьоба стрижа, Львів : Піраміда, 2006.
4. Даниленко В. Грози над Туровцем: Родинні хроніки. Львів: Піраміда, 2014. 370 с.
5. Лещенко Г. Сучасна когнітивна наратологія. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки*. 2017. Вип. 12. С. 47–52.
6. Ніколаєв Б. Типологічні різновиди дитячої фокалізації в сучасній новелістиці. *Іноземна філологія*. 2007. Вип. 119(2). С. 195–199.
7. Ткачук О. Наратологічний словник. Тернопіль, 2002.
8. Шкляр Г. Фосфорична Мері. Вечеря на дванадцять персон: Житомирська прозова школа. Київ, 1997. С. 342–350.
9. Шкляр Г. Екіпаж. Житомирський феномен / Голов. ред. і упорядник. Г. Цимбалюк. Житомир, 2007. С. 303–309.
10. Шкляр Г. Дівчинка з калепним. Житомирський феномен / Голов. ред. і упорядник. Г. Цимбалюк. Житомир, 2007. С. 309–318.
11. Genette G. *Figures III*. Paris, 1972.
12. Rimmon-Kenan Sh. *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*. 2nd Edition. London and New York, 2002. 192 p.

Osmak N. D., Urys T. Yu. FEATURES OF CHILD FOCALIZATION IN THE CREATIVITY OF THE REPRESENTATIVES OF THE ZHYTOMYR PROSE SCHOOL

The article is devoted to the study of the peculiarities of children's focalization in the works of representatives of the "Zhytomyr prose school", in particular V. Danylenko and H. Shkliar, and emphasizes the originality of the creative manner of each author. Theoretical aspects regarding the peculiarities of focalization in a literary work are highlighted in the works of Ukrainian and foreign scholars of narratology (H. Leshchenko, Zh. Zhanetta, Sh. Rimmon-Kenan, T. Tkachuk). This concept enables literary critics to analyze a literary text from the standpoint of "who sees" rather than "who tells". Such an approach becomes especially important in the course of the development of postmodern trends in contemporary Ukrainian literature. Focalization is vividly represented in literary works where the main or secondary characters are children. In the process of research, attention is focused only on short prose, since a literary work of small volume obliges the author to clearly and concentratedly present the characters, masterfully compose the plot to highlight the raised problem in the necessary perspective. In his stories, V. Danylenko widely uses the technique of children's focalization to create a grotesque-satirical effect, to reflect the peculiarities of children's worldview, with the aim of representing the motif of family love, the interrelationship of generations, the atmosphere of a certain historical and geographical region. H. Shkliar in short prose uses the technique of children's focalization according to a certain scheme: to reflect the tragic and difficult fate of a child in the post-war period, the narrator is an adult who, immersed in the times of his childhood, illuminates the problems raised with an emphasis on children's images and their perception of the situation. Children's presence as a functional means of surprising and reproducing a certain atmosphere of a time or region is a common element of the prose of both authors, but in V. Danylenko we observe a wider range of narrators and varieties of children's focalization.

Key words: focalization, narration, Zhytomyr prose school, V. Danylenko, H. Shkliar.